

19. Сусоров В.Д. Пусть время расскажет, какими мы были (из истории комсомола Херсонщины (1900-1990 гг.) / Виктор Дмитриевич Сусоров. – Херсон, 2006. – 476 с.
20. Кравчук Х.А. Організації Комуністичної спілки молоді України у ВНЗ УСРР у 1920-і роки / Х.А. Кравчук // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. - №3. – С. 90-95.
21. ДАХО, ф. Р – 413, оп. 1, спр. 150, 7 арк.
22. Бондаренко Т. Миссия Фритьофа Нансена по спасению голодающих Поволжья / Татьяна Бондаренко, Наталия Николаева // Власть. – 2011. - № 3. – С. 100-103.
23. Тригуб О. Діяльність АРА на Миколаївщині (1921-1923 рр.) / Олександр Тригуб, Лілія Дудар // ЕМІНАК. – Миколаїв, 2007. – № 2. – С. 105-116.
24. Сахно В.В. Діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Україні в 20-ті рр. ХХст. / В.В. Сахно // Південний архів (історичні науки). – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 185-203.
25. Михайловський Т.О. Діяльність міжнародних організацій на Миколаївщині у 20-х роках ХХ ст. / Т.О. Михайловський // Краєзнавство. – 2010. – № 4. – С. 151-161.
26. Нариси з історії та культури євреїв України: [упоряд. та ред. Леонід Фінберг, Володимир Любченко]. – К.: Дух і Літера, 2008. – 440 с.
27. Рашковецкий М. “Джойнт” – “под зонтиком” и без [Електронний ресурс] / Михаил Рашковецкий // Мигдаль Times. – 2005. – № 58. – Режим доступу до журн.: <http://www.migdal.ru/times/58/5281/>
28. Последствия голода // Херсонский комунар. – 1922. – 21 декабря.
29. ДАХО, ф. Р – 2, оп. 4, спр. 1, 199 арк.
30. ДАХО, ф. Р – 801, оп. 1, спр. 200, 75 арк.
31. ДАХО, ф. Р – 801, оп. 1, спр. 259, 315 арк.
32. ДАХО, ф. Р – 801, оп. 1, спр. 5, 30 арк.
33. ДАХО, ф. Р – 2, оп. 3, спр. 66, 21 арк.
34. ДАХО, ф. Р – 2, оп. 3, спр. 117, 27 арк.
35. ДАХО, ф. Р – 414, оп. 1, спр. 5, 219 арк.
36. ДАХО, ф. Р – 2, оп. 1, спр. 32, 82 арк.
37. ДАХО, ф. Р – 414, оп. 1, спр. 16, 174 арк.
38. ДАХО, ф. Р – 414, оп. 1, спр. 158, 65 арк.
39. ДАХО, ф. Р – 801, оп. 1, спр. 9, 149 арк.
40. ДАХО, ф. Р – 801, оп. 1, спр. 3, 272 арк.
41. ДАХО, ф. Р – 485, оп. 1, спр. 53, 73 арк.

Букреев Т. Б. Борьба с детской беспризорностью и безнадзорностью в первой половине 20-х гг. XX столетия на Юге Украины (на материалах Херсонщины).

В статье исследуются и анализируются механизмы борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью в первой половине 20-х гг. на Юге Украины и реализация этих механизмов на Херсонщине. Охарактеризованы основные направления борьбы с указанным социальным явлением. Впервые в научный оборот был введен ряд источников из фондов Государственного архива Херсонской области, освещающих деятельность структур социальной защиты и реабилитации детей в 20-х гг. на Херсонщине.

Ключевые слова: детская беспризорность, детдом, общественные организации, УССР, Херсонщина.

Bukreev T. B. Overcoming of children's homelessness and lack of parental supervision in the first half of the 20th years of the XX century in South Ukraine (based on materials of Kherson region).

The article investigates and analyzes the mechanisms of overcoming of children homelessness and lack of parental supervision in the first half of the 20th years of the XX century in South Ukraine and the implementation of these mechanisms in Kherson region. Also basic directions of struggle against the social phenomenon are described here. It is stressed on the work of social defense and children rehabilitation organizations in 20th years of the XX century. It is stressed on the unpublished sources of the State Archives of Kherson region.

Keywords: children's homelessness, children's home, public organizations, USSR, Kherson region.

УДК 94(477+438)"1918/1939"

С. Л. Гуменний

НЕЛЕГАЛЬНІ МІГРАЦІЇ НА УКРАЇНСЬКОМУ ВІДРІЗКУ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ У 20–30-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі архівних документів та матеріалів тогочасних західноукраїнських й емігрантських періодичних видань проаналізовано явище нелегальних міграцій на українському відрізку радянсько-польського кордону у 20–30-х рр. ХХ ст. На основі наукового доробку вітчизняних і зарубіжних істориків здійснено спробу аналізу причин та особливостей нелегальних міграцій між Польщею та СРСР, які здійснювалися на різних етапах існування державного кордону.

Ключові слова: державний кордон СРСР, Голодомор 1932–1933 рр., Друга Річ Посполита, Корпус охорони прикордоння (КОП), нелегальні міграції, біженці, допомогіві комітети.

За період, який минув від часу розпаду СРСР, вітчизняні та зарубіжні вчені здійснили значний внесок у дослідження маловивчених сторінок української історії ХХ століття. Вперше, на професійному рівні було знято “табу” із проблематики української національної революції 1917–1921 рр., репресивної політики

комуністичного режиму та Голодомору 1932–1933 рр. Саме дослідження Великого голоду виокремило тривалий час розмовувани факти нелегальних втеч українських селян із Радянського Союзу. Сучасна історіографія, здебільшого, фокусує увагу на нелегальних міграціях через радянсько-польську державну межу лише в контексті дослідження Голодомору 1932–1933 рр., залишаючи за межами розгляду основний масив інших фактів про порушення прикордонного режиму. Таке трактування не є достатньо виправданим, оскільки звужує соціальну базу та спектр причин, які сформували явище нелегальних міграцій на радянсько-польському кордоні у міжвоєнне двадцятиріччя [1, с. 17].

Представлена стаття вперше пропонує цілісне дослідження нелегальних міграцій через державний кордон між Польщею та СРСР у міжвоєнні роки ХХ ст. Мета статті – дослідити нелегальні міграції на українському відрізку радянсько-польського кордону та їх значення в контексті посилення політичної напруженості між Польщею та СРСР, формування стереотипів масової свідомості щодо явища переходу кордону та його причин. Завданнями дослідження є: простежити причини і передумови, які спричинили активні міграційні процеси на радянсько-польському кордоні; проаналізувати роль міграційних процесів на радянсько-польському кордоні у поглибленні міждержавної напруженості між Польщею та СРСР, формуванні громадської думки про радянську та польську владу на українських землях. Для дослідження нелегальних міграцій на радянсько-польському кордоні в міжвоєнний період застосовано як загальнонаукові, так і власне історичні методи – проблемно-хронологічний та ретроспективний.

Історіографія дослідження нелегальних міграцій обмежується окремими працями у доробку вітчизняних та зарубіжних істориків: Тімоті Снайдера [2], Ярослава Папуги [3] та Михайла Когутяка [4], які подають значну фактологічну базу нелегальних міграцій на радянсько-польському кордоні у період Голодомору 1932–1933 рр., діяльності комітетів допомоги голодуючим в УРСР на території Надзбруччя і Волині. Особливо варто наголосити на працях польського історика Генрика Цьвенка [5, р. 5–9] та дослідженні Л. Бортник [6], які стосуються діяльності прикордонних служб Другої Речі Посполитої у 1924–1939 рр.

Оскільки сучасний стан наукової розробки задекларованої у темі статті проблеми є недостатнім, вважаємо за доцільне вдатися до залучення архівних джерел, що стосуються діяльності правоохоронних органів міжвоєнної Польщі і містять протоколи допитів осіб, спійманих при переході державного кордону або звинувачених у шпигунстві на користь іншої держави, контрабандній торгівлі. Також важливим джерелом для вивчення питання про нелегальні міграції є публікації в періодичній пресі, яка виходила на західноукраїнських землях (“Діло”, “Новий час”) та у США (“Свобода”) [7, с. 109-112].

Розгляд особливостей нелегальних міграційних процесів варто розпочати із важливого аспекту: радянсько-польський кордон було прокладено з позиції цілковитого ігнорування етнографічної характеристики регіону суцільного етнічного розселення українців, порушення історичної традиції та економічних зв'язків. Демаркаційні процеси не брали до уваги національні інтереси українського населення й зумовлювалися межею дислокації військових з'єднань польського війська станом на зиму 1921 р.

Саме мирний договір підписаний 18 березня 1921 р. у м. Рига офіційно завершив радянсько-польську війну та усталив лінію державного кордону, який пройшов суцільною українською етнічною територією Поділля та Волині [8, с. 81]. Згідно з умовами договору, лінія радянсько-польського розмежування визначилась так, що “кордон проходив через ріку Вілія, яка розділяла село із тією ж назвою – Вілія. Польсько-радянська прикордонна смуга, що проходила руслом річки, розбила село на дві частини” [9, с. 300], закономірно створюючи численні конфлікти між представниками прикордонної комісії та місцевими жителями. Попри це, 17 квітня 1921 р., Українська соціалістична радянська республіка (далі – УСРР, а з 1937 р. – УРСР) на засіданні ВУЦВК ратифікувала Ризький договір і з того часу історичні землі Галичини та Волині, із майже шестимільйонним українським населенням, ставали частиною Другої Речі Посполитої [9, с. 298; 10, с. 9].

Проте, початковий етап існування кордону (1921–1924 рр.) на Волині характеризувався недбалістю у питанні його охорони, цілеспрямованою диверсійною роботою сусідніх держав (перекидання агітаційно-розвідувальних груп через спеціальні “вікна” на ворожу територію) [9, с. 302]. Поряд із тим, у районах, де кордон проходив по р. Збруч та існувала довоєнна прикордонна інфраструктура, економічна і міграційна активність зазнавали серйозних обмежень. Якщо, населення Волині в цей період ще практикувало поїдки на ринок по той бік кордону [9, с. 303], то поліція у с. Залісся Борщівського повіту здійснювала реєстрацію “ruchu towarow i osób na granicy (руху товарів та осіб на кордоні)” [11, арк. 11], а постерунок (відділок) розташований у місцевості “Кругла” (“Kragła”) поблизу с. Збриж 1 жовтня 1923 р. вилучив на кордоні 30 кг матерії [12, арк. 12].

У документах того періоду зустрічаємо свідчення не лише про ревізії спиртвмісних речовин, матерії чи худоби [13, арк. 16], а й перші згадки про втікачів із УСРР, зокрема, 30 липня 1923 р. постерунок у Бурдяківцях зафіксував двох нелегалів [14, арк. 3], 21 вересня 1923 р. у Скалі над Збручем затримано 18 “osób z Rosji” (тут і далі цитати наводяться із дотриманням правопису оригіналу) [15, арк. 22]. Часто між самими прикордонниками сусідніх країн виникали непорозуміння, внаслідок одного з яких “19 kwietnia 23.00 na odcinku między strażnicą 230 i 231 padł jeden straż po stronie sowieckiej (19 квітня о 23 годині між вартовими вежами № 230 та 231 загинув один радянський прикордонник)” [16, арк. 1].

Другий етап охоплює 1924–1932 рр. – період завершення формування структури державного кордону (12 вересня 1924 р. Міністерство військових справ Другої Речі Посполитої видало наказ про створення Корпусу охорони прикордоння (польськ. – Korpus Ochrony Pogranicza) [17, с. 15]. Це призвело до поступового обмеження міграційних потоків та товарообміну на Волині і фактичне припинення сполучення через кордон у Південному Надзбруччі. На цьому етапі зростає масовість нелегальних переходів через кордон: 16 липня 1929 р. у Копичинецькому повіті “za nielegalne przekroczenie granicy (за нелегальний

перехід кордону)” затримано 8 осіб [18, арк. 5], 31 серпня – 7 осіб [19, арк. 7], а у період від 7 до 14 вересня 1929 р. до рук поліції лише у цьому повіті потрапило 11 осіб [20, арк. 8–9].

Початок 1930-х рр. ознаменувався масовими нелегальними міграціями внаслідок більшовицької політики колективізації та антирелігійної боротьби, що знайшло висвітлення в тогочасній українській пресі. “На кордоннім відтинку між Раковом та Ізяславом втік до Польщі вчитель Маріянський з села Борисова та ще 4 селян... В селі Чучаві Великій нагромадилося вже зверх 40 втікачів. Усі вони оповідають жажливі історії про большевицькі практики” [21, с. 1], – повідомляла видана у Джерсі-Сіті емігрантська газета “Свобода” від 26 квітня 1930 р.

Також у цей період прикордонні території ставали оперативним простором для діяльності спецслужб СРСР та Польщі, які мали на меті створення агентурної мережі для фіксування переміщень або дислокації військових, прикордонних з’єднань супротивника. Часто вербування спецслужбою стало причиною неодноразового нелегального переходу кордону. 26 лютого 1931 р. уродженець сучасної Хмельниччини К. Дольський (позивний “Хімік”) на допиті Чортківської повітової команди поліції зізнався в тому, що його було завербовано начальником ГПУ в Кам’янці-Подільському Н. Дергачовим, щоб той здійснював “szpiegostwo na rzecz Rosji Sowieckiej (шпигунство на користь Радянської Росії)” [22, арк. 2–16]. Агент К. Дольський шляхом підкупу мав створити агентурну мережу із особисто знайомих йому осіб (попередньо затверджених радянськими спецслужбами) у містечку Скала над Збручем. Для виконання завдання “Хімік” вісім разів перетинав державний кордон, проте не зумів завербувати купця Гауснера, котрий власне й проінформував польську сторону [22, арк. 2–16]. Кількість документації КОП щодо підозр у шпигунстві зростає [23, арк. 7, 11, 18–29] аж поки у 1932–1933 рр. не буде зафіксовано нову потужну хвилю нелегальної міграції викликані колективізацією та голодом.

Хронологічно наступним та водночас найтрагічнішим був третій період існування “збручанського” кордону, який можна локалізувати між 1933 та 1939 рр. Найбільш стисло та інформативну характеристику ситуації цього періоду на радянсько-польському кордоні надає український адвокат, журналіст і громадський діяч Степан Баран у статті “З нашої трагедії за Збручем”, надрукованої на першій шпальті газети “Діло” 21 травня 1933 р. Адвокат, який мешкав тоді у Тернополі, повідомляв, що “особистих взаємин між нашим громадянством у Галичині чи на Волині і нашими коннаціоналами¹ над Дніпром нема сьогодні зовсім” [24, с. 1]. “Сьогодні східна сторона Збруча виглядає на справжню воєнну лінію, через котру, тяжко перекарається цивільній людині навіть серед ночі”, – повідомляє С. Баран, покликаючись на розповіді біженців, яким все ж вдалось подолати “ризку межу” [24, с. 1]. Чимало з них потрапляли до рук польських прикордонників, їх свідчення, записані в протоколах, дають картину масових втеч перед страхом голоду та репресій. 3 серпня 1933 р. у повітовому старостві м. Борців було складено протокол у справі нелегальної втечі з УСРР до Польщі О. Бодєка (Bodek) та Т. Гаврилюка (Hawryluk) разом із сім’ями [25, арк. 9]. Розкуркулений Онуфрій Бодєк разом із дружиною (обом на той час виповнилось по 75 р.), сином, невісткою та онуком, у спілці з родиною Гаврилюків, яка налічувала 6 осіб. 25 липня 1933 р. вони перейшли кордон у районі с. Підпилип’я Орининського району “z powodu panujacego [w ZSRR] głodu i prześladowania politycznego (з приводу пануючого [в СРСР] голоду і політичного переслідування)” та під загрозою виселення у східні райони РСФРР [25, арк. 9]. Документи свідчать що польська влада згодом скерувала родину Бодєків на поселення в Бучацький повіт [26, арк. 19].

Проте, це був радше щасливий виняток, адже переважна більшість спроб нелегальної міграції завершувалась невдачею або під час переходу кордону або внаслідок передачі біженців радянській стороні [27, с. 2]. Один із таких випадків, доведених до відчаю та заморених голодом українських селян наводила газета “Діло” від 1 лютого та “Народна справа” від 12 лютого 1933 р.: “Мешканці Підпилип’я бачили... на санках дві особи. На самій границі заступив їм дорогу большевицький вояк і вистрілив з кріса. Втікачі почали відстрілюватися з револьверів [...] Тоді вояк кинув на них гранату [...]” [28].

Ці свідчення можна підсумувати своєрідним висновком, який свого часу зробив С. Баран: “Серед нашого селянства за Збручем настав прямо стихійний рух утечі перед голодом і каторгою на захід. І коли би не надзвичайно сильна більшовицька гранична сторожа, озброєна в машині крісі² і полевій гармати, то Східну Галичину і Волинь заляли би десятки тисяч наших селян з-поза більшовицьких граничних стовпів” [24, с. 1]. Яскраві свідчення щодо масовості міграцій з цього приводу наводить Т. Снайдер, який вважає, що: “йшли цілі села: піднявши церковні хоругви, хрести або просто чорний прапор, люди вирушали на захід у бік кордону. Тисячі людей перебралися до Польщі...” [2, с. 41]. Варто зауважити, що сьогодні вкрай важко оцінити вірогідність та вичерпність таких даних, проте певну інформацію про чисельність нелегальних мігрантів ми все ж маємо, зокрема 28 грудня 1933 р. староста Скалатського повіту С. Сухорський (S. Suchorski) налічував за період від 1 січня до 1 грудня 1933 р. 18 біженців лише польської національності [29, арк. 21], а 18 січня 1934 р. у Боршівському повіті протягом одного дня було офіційно зафіксовано групу нелегальних мігрантів чисельністю 7 осіб [30, арк. 24].

Питання загальної чисельності нелегальних мігрантів поки не знаходить вичерпної відповіді, оскільки величезний масив документальної бази, який стосується нелегальних міграцій залишається недослідженим або досі не виявленим. Натомість ще живі свідки тих подій або їх безпосередні нащадки, які через засоби масової інформації роблять надбанням громадськості історію “втечі з-за Збруча” своїх предків. Серед таких свідчень можна назвати публікацію Й. Боднара у газеті “Вільне життя плюс” від 18 вересня 2013 р. у якій

¹ З чеської “konspicional” – особа тієї самої національності.

² Кулемети, стрілецька автоматична зброя

йдеться про вимушену міграцію його предка, Яська Боднара, із с. Шидлівці Чемеровецького району через загрозу голоду та розправи за "крадіжку" двох яблук у колгоспному саду [31].

Аналіз вищенаведених архівних джерел, свідчень очевидців та публікацій міжвоєнної україномовної преси, яка виходила на теренах Західної України та США, дозволяє нам виокремити найважливіші причини, які спонукали населення УСРР (УРСР) до нелегальних міграцій через радянсько-польський кордон. На першому етапі існування кордону (1921–1924) такими причинами були: бажання економічної вигоди за реалізацію або прагнення заволодіння певним майном чи матеріальним благом на території, що перебувала під юрисдикцією іншої держави; психологічний бар'єр у сприйнятті нової політичної реальності (усталення держкордону за Ризьким договором 1921 р., припинення національно-визвольної боротьби), традиційні економічні, родинні та комунікаційні зв'язки, особливо в межах колишньої Волинської губернії; економічне неблагополуччя; політичні переслідування.

До причин нелегальних міграцій, які існували протягом усього періоду функціонування "збручанського кордону" варто віднести і здійснення диверсійної та розвідувальної шпигунської діяльності. Знаковою у цьому відношенні є справа Зинаїди Альойзи, що постає перед читачем "Свободи", як "молода і вродлива жінка [яка] скінчила в Харкові курси шпіонажу і з наказу ДПУ перейшла до Польщі, [...] дістала від представника ДПУ Яковлева 340 рублів [і] при допомозі якогось Захарчука перейшла Збруч" для виконання завдання: "вийти заміж за польського старшину [...] щоби мати доступ до військових кол [...] збирати відомості про польських тайних агентів" [32, с. 1]. Також можна виокремити ще низку причин, які спонукали до нелегальних міграцій на радянсько-польському пограниччі в межах другого (1924–1932) та третього (1932–1939) періодів існування державного кордону: обмеження економічної активності населення, продовольчі проблеми, антирелігійна боротьба та офіційний курс керівництва СРСР на знищення опозиційних настроїв у різних формах.

Масова колективізація і розкуркулення, конфіскація майна та продуктів харчування створювали ситуацію, опинившись у якій селяни, за висловом Т. Снайдера "голосували ногами, тікаючи на захід, у сусідню Польщу" [2, с. 41] як у випадках з вимушеною еміграцією родини О. Бодєка [25, арк. 9], чи молодого юнака у якого відділ ДПУ "найшов сховане під стріхою збіжжя, після чого батька і матір розстріляно на очах їх дітей", а молодшу сестру застрелено при перетині кордону [33, с. 3]. Справжнім стимулом для нелегальних переходів "збручанського кордону" став Голодомор 1932–1933 рр., що чітко видно із свідчень ("комуна забрала зі села все, і українське село безпомічно загибає. Рятуюнок бачить в утєчі за Збруч" [24, с. 1]) та спеціально розроблених Українським громадським комітетом рятунку України, для опитування біженців, анкет [34].

Часто вагомою причиною для нелегальної міграції ставали сімейні обставини (у вирі подій початку ХХ століття чимало родин, особливо на Волині та у південному Надзбруччі, виявились розділеними державним кордоном; колишні вояки УГА, що опинилися на Наддніпрянщині намагались повернутися додому). Наприклад: "... утікли до Окопів Святої Трійці¹ у Борщівщині до свого рідного брата чоловік з жінкою і двома грудними дітьми" ("Діло" від 17 травня 1933 р.) [24, с. 1]. Репресії проти духовенства також стимулювали міграцію: "Котрий священник ще на волі, то тікає за границю" [35, с. 3].

Цілком зрозуміло, що наведений перелік не претендує на всеохопність та остаточність у питанні висвітлення причин, які спонукали до нелегального переходу кордону. Архівні джерела зберегли для нас свідчення осіб, що переходили кордон також з метою працевлаштування, здобуття освіти та побутових потреб, влаштування сімейного життя [36, арк. 23; 7, с. 109–112]. Однак, політичні умови були для цих причин важливим підґрунтям.

Пропонований увазі аналіз явища нелегальних міграцій на радянсько-польському кордоні у 20–30-х рр. ХХ ст. дає змогу прослідкувати певний алгоритм у існуванні "збручанської границі": внутрішньополітичні, соціально-економічні зміни у СРСР викликали активізацію нелегальної міграції, яка у свою чергу супроводжувалася зростанням суворості режиму охорони державного кордону та його фактичним закриттям. "Границя ССРСР должна быть закрыта для контрреволюционеров и контрабандистов во что бы то ни стало", – полюбляв повторювати М. М. Бистрих (керівник прикордонних військ ДПУ УСРР у 1921–1931 рр.), цитуючи доповідь Ф. Дзержинського на II з'їзді політруків ДПУ у 1923 р. [37, с. 20]. Проте, докорінний злам традиційних економічних відносин на селі, штучний голод 1932–1933 рр. та наростання репресій створювали ситуацію безвиході і таки змушували українців знову випробовувати на міцність західний кордон УСРР (УРСР). Нелегальні мігранти здійснювали цей крок розуміючи, що по той бік Збруча можуть розраховувати лише на допомогу місцевого населення [38].

Польська сторона, подібна до радянської, була не зацікавлена у прибутті та легалізації на своїй території українців з УСРР, цілком виправдано побоюючись радикалізації становища в Галичині та на Волині, де саме проходили виборчі перегони. "Польська влада старається не допустити тут згаданих утікачів, – вважає д-р Степан Баран, – боячися з огляду на загрозу масовості руху різних комплікацій під оглядом санітарним і виживлення..." [24, с. 1]. Тому в закритості кордону неважко прослідкувати вигоду для радянської та польської держав, адже такий стан справ забезпечував ефективність пропаганди за умов відсутності порівняльного аналізу економічного, соціального та політичного становища із ситуацією за кордоном [7, с. 112]. Проте, явище закритості кордону, неприхованого насилля над сільським населенням та місцевою інтелігенцією, які західні українці чи не щодня спостерігали по той бік кордону, мали й інше трактування.

Під впливом постійної прикордонної напруги, гальмування національного та економічного життя, спираючись на аналіз свідчень втікачів з УСРР прикордонне українство стало придатним ґрунтом для

¹ Тепер с. Окопи Борщівського району Тернопільської області

радикалізації суспільної свідомості. У цих місцевостях максимальної сили набували антирадянські настрої та формувалися зародки українського національного суспільства, що виявляється в утворенні громадських організацій (допомогових комітетів), які були покликані сприяти втілкам з-за кордону, надавати посильну допомогу радянському українству. Власне, тому нелегальні міграції на радянсько-польському кордоні, причини, що зумовили це явище та вплив “збігців” з-за Збруча на західноукраїнський соціум, які досі концептуально не вивчалися є новим перспективним напрямом для історичних досліджень.

Джерела та література

1. Мизак Н. За тебе свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА / Нестор Мизак. – Чернівці: “Буковина”, 1998. – 447 с.
2. Снайдер Т. Криваві землі. Європа поміж Гітлером та Сталінін: монографія / Т. Снайдер. – Київ: Грані-Т, 2011. – 448 с.
3. Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / Я. Папуга. – Львів, 2008. – 248 с.
4. Кугутяк М. Голодомор 1933-го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1994. – 72с.
5. Świątek Henryk. Działalność Korpusu Ochrony Pogranicza w systemie bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej / Henryk Świątek // Almanach (Actual Issues in World Economics and Politics), [Електронний ресурс]. – 2010. – vol. 5. – issue 1. – pages 5 – 16. – Режим доступу: <http://econpapers.repec.org>
6. Бортник Л. В. Особливості співпраці Корпусу охорони прикордоння з органами державної влади Речі Посполитої на території Волинського воєводства у 1924–1939 рр. / Л. В. Бортник // Сторінки історії. – 2014. – Вип. 37. – С. 139–148.
7. Гуменний С. Проблема переходів радянсько-польського кордону на сторінках західноукраїнської та емігрантської преси 30-х рр. ХХ ст. / С. Гуменний // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 109 – 112.
8. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939) / І. К. Васюта. – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с.
9. Соловей О. Прикордонні конфлікти на Волині у 20-ті рр. ХХ ст. / О. Соловей // Військово-науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту Сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту “Львівська політехніка”. – Вип.11. – Львів, 2009. – С. 298–312.
10. Гуменний С. До питання про нелегальні міграції на українському відрізку радянсько-польського кордону у 20–30-х рр. ХХ ст. / С. Гуменний // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі. – Одеса: ГО “Причорноморський центр досліджень проблем суспільства”, 2014. – С. 9–13.
11. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 281, оп. 1, спр. 23, 11 арк.
12. ДАТО, ф.281, оп. 1, спр. 23, 12 арк.
13. ДАТО, ф.281, оп. 1, спр. 23, 16 арк.
14. ДАТО, ф.281, оп. 1, спр. 23, 3 арк.
15. ДАТО, ф.281, оп. 1, спр.23, 22 арк.
16. ДАТО, ф.281, оп. 1, спр. 53, 1 арк.
17. Prochwicz J. Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku / J. Prochwicz. – Warszawa, 2003. – 457 s.
18. ДАТО, ф.281, оп 1, спр. 128, арк. 5.
19. ДАТО, ф.281, оп. 1, спр. 128, арк. 7
20. ДАТО, ф.281, оп 1, спр. 128, арк. 8-9
21. Протибольшевицький терор // Свобода. – 1930. – 26 квітня. – Число 96. – С. 1.
22. ДАТО, ф. 283, оп. 1, спр. 123, 20 арк.
23. ДАТО, ф.231, оп 1, спр 1887, арк 7, 11, 18 – 29.
24. Баран С. З нашої трагедії за Збручем / С. Баран // Діло. – 1933. – 21 травня. – Число 128. – С. 1
25. ДАТО, ф. 231, оп.1, спр. 2113, 9 арк.
26. ДАТО, ф. 231, оп.1, спр. 2113, 19 арк.
27. Степовий О. Там, де Збруч річку переходили... (Скала) / О. Степовий // Свобода. – 1930. – 30 вересня. – Число 227. – С. 2.
28. Трагедія на радянській границі // Діло. – 1933. – 1 лютого. – Число 22.
29. ДАТО, ф. 231, оп.1, спр. 2113, 21 арк.
30. ДАТО, ф. 231, оп.1, спр. 2113, 24 арк.
31. Переплив кордон через Збруч // Вільне життя плюс. – 2013. – 18 вересня. - № 74 – 75
32. Радянська шпionка перед львівським судом // Свобода. – 1930. – 30 вересня. – Число 227. – С. 1.
33. На радянсько-польському кордоні // Діло. – 1930. – 22 березня. – С. 3.
34. Анкета складання протоколів біженців із УССР. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12409/>
35. По другому боці рижської смуги. Лист з Волині // Діло. – 1930. – 29 березня. – С. 3.
36. ДАТО, ф. 231 оп 1, спр. 2113, арк. 23
37. Пограничники. Сборник (Жизнь замечат. людей. Серия биогр. Вып. 10(532). – М.: “Молодая гвардия”, 1977. – 384 с.
38. Документ із інформацією про життя в селі Скала. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12411/>

Гуменний С. Л. Нелегальні міграції на українському участку радянсько-польської границі в 20–30-х гг. ХХ століття.

В статті на основі архивних документів, матеріалів західноукраїнських і емігрантських періодичних видань того часу проаналізовано незаконні міграції на українському участку радянсько-польської границі в 20–30-х гг. ХХ століття. На основі наукових направок вітчизняних і зарубіжних істориків здійснено спробу аналізу причин незаконних міграцій між Польщею і СРСР, здійснювалися на різних етапах існування державної границі.

Ключові слова: державна границя, СРСР, Голодомор 1932-1933 гг., Друга Річ Посполита, Корпус охорони пограниччя (КОП), нелегальні міграції, біженці, благодійні комітети.

Hymennyi S. L. Illegal migration in the Ukrainian sector of the Soviet-Polish border in the 20-30's XX century.

The phenomenon of illegal migration in the Ukrainian sector of the Soviet-Polish border in the 20–30's XX century has analyzed by me on the basis of archival documents and materials of the Western Ukrainian and emigre periodicals. I have analyzed the causes and characteristics of illegal migration between Poland and the USSR, which were carried out at various stages existence of the border on the basis of scientific achievements of domestic and foreign historians.

Keywords: state border of the USSR, the Holodomor 1932–1933 years, the Second Polish Republic, Border Protection Corps (KOP), illegal migration, refugees, charitable committees.

УДК 94(477)

І. Б. Скакальська

ГРОМАДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ (1921–1939 рр.)

У статті на основі архівних матеріалів та літератури проаналізовано основні напрямки громадської діяльності української інтелігенції Західної Волині. Відмічено вплив діяльності громадських діячів на піднесення національної свідомості народу. Акцентовується увага на тому, що праця національної інтелігенції сприяла консолідації суспільства та спонукала до боротьби за громадянські права земляків. Розкрито роль “Просвіти”, “Рідної школи” тощо в розвитку освіти та культури краю. Відображено роль “Пласту” у патріотичному вихованні молодого покоління.

Ключові слова: громадські організації, інтелігенція, освіта, культура, Західна Волинь.

Важливою складовою життєдіяльності українців Західної Волині у міжвоєнний період ХХ ст. була діяльність культурно-освітніх та інших самоврядних організацій. Громадські організації, які очолювала та сприяла їх роботі українська інтелігенція, пропагували національну ідею та займались обґрунтуванням ненасильницьких підвалін національного державотворення. Праця української інтелігенції у громадських організаціях свідчить про її вагомий потенціал, активність та здатність до практичної роботи, яка спрямована на захист інтересів свого народу. Західна Волинь з 1921 р. по 1939 р. перебувала у складі Другої Речі Посполитої.

Актуальність поставленої проблеми посилюється необхідністю вивчення та узагальнення досвіду формування організаційно-ідейних засад та культурно-просвітньої діяльності громадських товариств Західної Волині у міжвоєнний період ХХ ст., адже в наш час можна використовувати досвід їх праці для піднесення національної свідомості населення, вирішення певних справ громади та консолідації українців.

Історіографія розробки проблеми знайшла відображення у дослідженнях вчених, хоча багато її напрямків залишилось поза увагою дослідників.

Варто відзначити книгу “Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу”, яка розповідає про становлення української інтелігенції Волині, зокрема на Володимирщині, у 20–30-х роках ХХ ст. [1]. Необхідно зауважити, що громадська діяльність польської еліти Волині була предметом дослідження В. Менджецького “Польська інтелігенція на Волині у міжвоєнний період”. Автор зазначає, що польська інтелігенція працювала в тих же самих умовах, що й українська та інші [2]. Також певний аспект культурницької діяльності волинської інтелігенції розглянула В. Добровичинська “Інтелігенція в культурному житті західної Волині (1921-1939)” [3].

Українська еліта була ініціатором створення громадських організацій та об'єднань Західної Волині. Праця Б. Савчука не лише розкриває особливості розвитку просвітянського руху в краї, але подає відомості про відомих діячів товариства, зокрема, М. Черкавського, С. Жука, Б. Козубського та ін. [4].

Сучасний дослідник І. Зуляк на значному джерельному матеріалі розкриває закономірності просвітянської роботи, її проблеми та підкреслює важливу роль “Просвіти” в громадсько-політичному житті західноукраїнських земель. Вчений звертає свою увагу на діяльність у переважній більшості галицьких просвітян [5]. Про волинську “Просвіту” пише дослідниця М. Філіпович [6]. Особливості розвитку пластового руху та його значення для формування національної свідомості волинян висвітлюється у дослідженні А. Гудими [7]. Важливими для розкриття діяльності інтелігенції краю є біографічні нариси Г. Чернихівського “Портрети пером” [8].

Метою наукової публікації є комплексне висвітлення громадської діяльності українських інтелігентів міжвоєнного періоду ХХ ст. на Західній Волині. Відповідно до мети було визначено основні завдання: проаналізувати основні напрямки громадської діяльності української інтелігенції Західної Волині; висвітлити вплив громадських організацій на соціальний захист населення та розвиток освіти, культури, узагальнити досвід громадської праці українських діячів.

На території Волині діяла значна кількість українських об'єднань. Дослідник М. Манько пропонує у своїй статті класифікувати громадські організації за функціями, передбачені статутними документами. Зокрема називає такі організації, як релігійні, ідейно-виховні, культурно-освітні, суспільні, санітарні, благодійні, вільних професій, господарські, землеробські, військові спортивні, товаристські організації [9]. Варто у